

İMARƏT NƏRİMAN qızı SOLTANOVA

Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

LİŖVİSTİK TİPOLOGİYANIN İLKİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Linqvistik tipologiya dil tiplərini öyrənir, yer üzündə 3000-dək dil olduğu elm aləminə məlumdur və təxmini olaraq 150 ildən çoxdur ki alimlər dil tiplərini öyrənmək üçün çalışırlar. Dünya elm sahəsində obyektlərin öyrənilməsində və təhlilində müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Dili öyrənmək üçün istifadə olunan başlıca vasitələrdən biri dilin qruplaşdırılıb təsnif olunmasıdır. Tipologiya ümumiyyətlə dilin quruluşunun digər cəhətlərini müəyyənləşdirən ən vacib dil xüsusiyyətlərini vurğulamağa və nəzərə almağa çalışır (məsələn, sözün mənalı hissələrini və ya cümlənin strukturunu adlandırmaq üçün). Dilçilik tipologiyası sahəsində tədqiqatlar dünyanın bir çox dillərindən təmsil olunan nümunələrin materialına əsaslanır; nümunənin öyrənilməsindən əldə edilən nəticələr, müəyyən şərtlərlə, dünyanın bir çox dillərinə çatdırıla bilər. Dünya dillərinin ilk tipoloji təsnifi alman alimi F.Şlegelin “Hindlilərin dili və müdrikliyi” (1808) əsərində verilmişdir. F.Şlegel “Hindlilərin dili və müdrikliyi” əsərində sanskrit dilinin yunan, latın, fars və german dilləri ilə qohumluğunu çoxlu dil faktları ilə izah edir, sanskrit dilini ulu hind-Avropa dili kimi qəbul edir. Belə bir fikir var ki, F.Şlegel bu əsəri ilə müqayisəli-tarixi dilçiliyin təməlini qoymuşdur. F.Şlegelin bu əsəri ilə dillərin tipoloji təsnifinin də əsası qoyulur. (2; 9, 6-7).

a) fleksiya dillər b) şəkilçili dillər (5, s. 50).

Hind-Avropa dili kimi qiymətləndirdiyi sanskrit dilini fleksiya dillərin ən parlaq nümunəsi hesab edir. Burada ancaq hind-Avropa dilləri flektiv dil sayılmış, sami dillər flektivliyə doğru inkişaf edən dillər kimi qəbul edilmişdir. Bir qədər sonra A.Şlegel “Provansal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” (1818) əsərində qardaşının təsnifini bir qədər dəqiqləşdirir və üç dil tipini fərqləndirir: 1) qrammatik strukturu

olmayan dillər; 2) şəkilçili dillər; 3) flektiv dillər. A.Şlegel flektiv dilləri sintetik və analitik dillər olmaqla iki qrupa ayırmışdır. (5, s. 244). Tipoloji dilçiliyin banisi alman alimi Vilhem fon Humboldt sayılır. Çoxlusu da dil bilən bu görkəmli tədqiqatçı dillərin tipoloji təsnifatının nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirməyə çalışıb. Dünya dillərinin tipoloji təsnifatını dilin tədqiqatının başlıca məsələsi kimi qəbul edən tədqiqatçı dörd dil tipini fərqləndirib və onlara aşağıdakı adları verib:

1) təcrid olunan dillər; 2) aqlütinativ dillər; 3) flektiv dillər; 4) inkorporlaşan dillər.

Nəzəri dilçiliyin də banisi sayılan bu görkəmli tədqiqatçı özündən əvvəlki təsnifləri qəbul edir, lakin onlara müəyyən düzəliş verir. Tədqiqatçıya görə, qrammatik struktursuz, formasız dil ola bilməz. Malik olduğu qrammatik vasitələrdən asılı olmayaraq hər bir dil müəyyən bir formaya malikdir. V.Humboldtun bu təsnifi bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Lakin onu da qeyd edək ki, sonralar inkorporlaşan dillər bəzən sintezin dərəcəsinə görə polisintetik dillər kimi qəbul edilmiş, bəzən isə mənalı vahidlərin əlaqələnmə texnikasına görə aqlütinativ dillərin xüsusi şəkli kimi qiymətləndirilmişdir. XIX əsrin 2-ci yarısında müqayisəli-tarixi dilçiliyin nümayəndəsi, naturalizm dilçilik cərəyanının banisi A.Şlayxer yenidən dilləri üç tipə ayırır. Alman filosofu Hegelin triadalarının təsiri altında olan tədqiqatçı təcrid olunan, aqlütinativ və flektiv dil tiplərini ayırır və onları inkişafın üç mərhələsi kimi qəbul edir. “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu” (1861-1862) adlı əsərində A.Şlayxer yenidən A.Şlegelin bölgüsünə qayıdır, İlk dəfə A.Şlegel hind-Avropa dillərini analitik və sintetik olmaqla iki qrupa ayırmışdır. A.Şlayxerin təsnifi XIX əsrin əsas təsniflərindən biri kimi qəbul edilir. Ondan sonra tədqiqatçılar dil tiplərinə təkamülün ayrıca inkişaf fazaları kimi yanaşılması fikrindən əl çəkdilər. A.Şlayxerin təsnifi dillərin morfoloji təsnifatının bariz nümunəsidir. Onun təsnifatında inkorporlaşan dillər öz ifadəsini tapmır. V.Humboldt da bu dil tipi morfoloji deyil, sintaktik ölçülərə əsaslanır. XIX əsr dilçiliyində diqqəti cəlb edən tipoloji təsniflərdən biri H.Ştayntal məxsusdur. H.Ştayntal dilçilik daxilində psixologizm cərəyanının, xüsusilə xalqlar psixologiyasının banisi sayılır. Onun bu baxışları daha çox “Dillərin təsnifi dil ideyalarının inkişafı kimi” (1850), “Dil quruluşunun ən vacib tiplərinin səciyyəsi” (1860) və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

N.Ştayntal əvvəlcə dilləri iki tipə ayırır:

a) forması olan dillər; b) forması olmayan dillər. Tədqiqatçı bu iki tipi də iki yarım tipə ayırır: a) birləşən dillər; b) şəklini dəyişən dillər. N.Ştayntal öz təsnifatını formalı və formasız dillərlə birləşən və şəklini dəyişən dillərin vəhdəti əsasında qumuşdur. Forması olmayan birləşən dillərə hind- Çin, forması olan birləşən dillərə isə Çin dilini aid edir. Forması olmayan şəklini dəyişən dillərdə o, aşağıdakıları fərqləndirir: 1) ikiqat artma: prefikslər vasitəsilə şəkildəyişmə (Polineziya dilləri); 2) suffikslər vasitəsilə şəkildəyişmə (türk, monqol, fin-ugor dilləri); 3) inkorporlaşma ilə şəkildəyişmə (Amerikanın hindu dilləri). Forması olan şəkil dəyişən dillər də üç qrupa ayrılır: 1) ünsürlərin əlavə edilməsi ilə şəkildəyişmə – Misir dili; 2) daxili fleksiya vasitəsi ilə şəkildəyişmə – sami dilləri; 3) həqiqi suffikslərin vasitəsilə şəkildəyişmə – hind-Avropa dilləri. N.Ştayntalın tipoloji təsnifi sonralar F.Misteli tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. O da dilləri əvvəlcə iki qrupa ayırır: 1) formalı dillər; 2) formasız dillər. Misteli aqlütinativ dilləri formasız yalançı sözlü dillər kimi qiymətləndirir və bu zaman həmin dillərdə sözün mənalı hissələrinin bir-biri ilə sıx birləşməsinə diqqət yetirir. V.Humboldtun təsiri altında formalaşan tipoloji təsniflərdən biri də rus dilçisi F.F.Fortunatova məxsusdur. Fortunatovun dil tipləri haqqındakı görüşləri onun 1900-cü ildə nəşr olunmuş “Müqayisəli dilçilik” əsərində ifadə olunub. Onun tipoloji təsnifi sözün forması haqqındakı nəzəriyyə ilə bağlıdır”. F.Fortunatov özünün morfoloji təsnifatını V.Humboldtun təsnifi üzərində qurur, lakin ona qismən düzəliş verir və beş dil tipifərqləndirir: 1. Aqlütinativ dillər. 2. Flektiv-aqlütinativ dillər. 3. Flektiv dillər. 4. Köksözlü dillər. 5. Polisintetik dillər. (3, s. 174).

Tipoloji dilçiliyin təşəkkül mərhələsi alman alimi F.N.Finkin təsnifi ilə başa çatır. Finkin təsnifi XX əsrin əvvəllərinə (1909) aid olsa da, “bela hesab etmək olar ki, bu təsniflə XIX əsrdə tipoloji araşdırmalara, bir növ yekun vurulur” (7, s. 43).

Fink dillərə massivlik və fraqmentarlığın ifadə dərəcəsi baxımından yanaşır. Massivlik müxtəlif münasibətlərin bir sözün strukturu vasitəsi ilə, fraqmentarlıq isə ayrıca sözlər vasitəsi ilə ifadəsi kimi qəbul edilir. Tədqiqatçıya görə, massivlik özünü inkorporlaşan dillərdə daha yüksək səviyyədə göstərir. Tədqiqatçı flektivləşən dillərin özünü də üç qrupa ayırır: a) əsas flektivləşən (yunan dili); b) kökü flektivləşən (ərəb dili); c) qrupla flektivləşən (gürcü və bask dilləri) dillər. Fink özündən əvvəlki təsniflərdə olduğu kimi təcrid olunan dilləri kökü təcrid olunan dillər və əsas təcrid olunan dillər kimi iki qrupa ayırmışdır. Üçüncü sinfə flektiv xarakterli olmayan bəzi dilləri daxil edir, onları kontakt (subiya dili), subordinasion (türk dili), inkorporlaşan (samoə) dili kimi fərqləndirir. Ümumən, Fink səkkiz dil tipi fərqləndirir və hər tipin bir nümunəsini göstərir:

1) Çin dili, 2) qrenland dili, 3) subiya dili, 4) türk dili, 5) samoa dili, 6) ərəb dili, 7) yunan dili, 8) gürcü dili. (7, s. 36).

Ənənəvi tipologiya, əsasən, morfoloji tipologiya kimi yaranıb və inkişaf etmişdir. Bu linqvistik tipologiyanın yeni istiqamətləri üçün də xarakterikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı; Şərq-Qərb, 2006. 278 s.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçiliyi. II cild. Bakı; Nurlan, 2004. 532 s.
3. Qurbanov A. Ümumi dilçiliyi. I cild. Bakı; 2004. 747s.
4. Məmədov N. Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı; Maarif, 1966. 315 s.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı; Nurlan, 2007, 415 s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. I cild. Bakı; Nurlan, 2007, 527 s.
7. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. II cild. Bakı; Nurlan, 2007, 615 s.
8. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı; Nurlan, 2003, 515 s.
9. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: 2001, 380 s.

İmarət Nəriman qızı Soltanova

Linqvistik tipologiyanın ilkin istiqamətləri

Xülasə

Dili öyrənmək üçün istifadə olunan başlıca vasitələrdən biri dilin qruplaşdırılıb təsnif olunmasıdır. Dilçilik tipologiyası sahəsində tədqiqatlar dünyanın bir çox dillərindən təmsil olunan nümunələrin materialına əsaslanır. Dünya dillərinin ilk tipoloji təsnifi alman alimi F.Şlegelin "Hindlilərin dili və müdrikliyi" (1808) əsərində verilmişdir. Ənənəvi tipologiya, əsasən, morfoloji tipologiya kimi yaranıb və inkişaf etmişdir. Bu linqvistik tipologiyanın yeni istiqamətləri üçün də xarakterikdir.

Açar sözlər: dil vahidi, təsnif, istiqamət, dil tipi, sinif.

Имарат Нариман кызы Солтанова

Начальные направления лингвистической типологии

Резюме

Одним из основных инструментов, используемых для изучения языка, является группировка и классификация языков. Исследования в области лингвистической типологии основаны на материале образцов, представленных из многих языков мира. Первая типологическая классификация языков мира была предложена немецким ученым Ф. Шлегелем в работе "Язык и мудрость индейцев" (1808). Традиционная типология возникла и развивалась в основном как морфологическая типология. Это характерно и для новых направлений лингвистической типологии.

Ключевые слова: исследования, классификация, тип языка, дивизион, структуры.

Imarat Nariman gizi Soltanova

Primary Directions of Linguistic Typology

Summary

One used to learn a language is to group and classify the language. Research in the field of linguistic typology is based on the material of examples from many languages of the world. The first typological classification of world languages is given in the work of the German scientist F. Schlegel "Language and Wisdom of the Indians" (1808). Traditional typology emerged and developed mainly as a morphological typology. This is also characteristic of new directions of linguistic typology.

Key words: research, classification, language type, division, structure.